

Zanim Skrzetuski poznał Bohuna. Grody Czerwieńskie, pogranicze polsko-ruskie w wiekach średnich. Stan i perspektywy badań*

I. Zakres geograficzny pojęcia Ziemi Wschodnie Dawnej Rzeczypospolitej

Uzasadnienie wprowadzenia zagadnienia średniowiecznego pogranicza polsko-ruskiego, w tym Grodów Czerwieńskich, do programu planowanego Muzeum Ziemi Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej zdecydowano się rozpocząć od uwag na temat zakresu geograficznego i rzeczowego pojęć: Ziemi Wschodnie czy też Kresy. W nazwie planowanego muzeum nie pojawia się termin Kresy (i słusznie!), oczywiste jest jednak, iż placówka ta kojarzona będzie właśnie z tym pojęciem.

Określenie Kresy pojawiło się w połowie XIX wieku i dotyczyło pierwotnie wschodnich peryferii I Rzeczypospolitej. Szybko pojęcie to zaczęto odnosić do wszystkich ziem dawnej Rzeczypospolitej, które zostały wcielone bezpośrednio do Imperium Rosyjskiego, a nie do utworzonego w trakcie Kongresu Wiedeńskiego Królestwa Polskiego. Bardzo szybko nabrało emocjonalnego zabarwienia, jako nazwa części utraconej przez Polaków ojczyzny¹.

* Tekst powstał na podstawie ekspertyzy dotyczącej prezentacji tematyki średniowiecznego pogranicza polsko-ruskiego, w tym Grodów Czerwieńskich, w ramach planowanego Muzeum Ziemi Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej. Postać Kmicica i Skrzetuskiego wykorzystano już we wcześniejszych publikacjach: Ch. Lübke, M. Wołoszyn, *Zanim Skrzetuski poznał Bohuna – archeologia o pograniczu polsko-ruskim*, „Archeologia Żywa”, nr 6 (58; 2011), s. 40–45; Ch. Lübke, M. Piotrowski, M. Wołoszyn, *Bevor Skrzetuski Bohun kennenlernte. Die Archäologie und das mittelalterliche Grenzgebiet zwischen Polen und der Alten Rus’*, Mitropa. Jahresheft des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas (GWZO), Jahrgang 2012, s. 8–15.

¹ Na temat pojęcia Kresy zob. J. Kolbuszewski, *Kresy*, Wrocław 1996; W. Benecke, *Die Kresy – ein Mythos der polnischen Geschichte*, [w:] H. Hein-Kircher, H. Henning Hahn (red.), *Politische Mythen im 19. und 20. Jahrhundert in Mittel- und Osteuropa*, Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 24, Marburg 2006, s. 257–278; por. też M. Aust, *Polen und Russland im Streit um die Ukraine. Konkurrierende Erinnerungen an die Kriege des 17. Jahrhunderts in den Jahren 1934 bis 2006*, Forschungen zur osteuropäi-

Jak wiadomo II wojna światowa przyniosła kres Kresów nie tylko jako obszaru stanowiącego część terytorium RP, ale także jako ziem zamieszkałych przez Polaków. Oczywiście niecała ludność polska została z tych obszarów wysiedlona (zwarte grupy pozostały przede wszystkim na Białorusi i na Litwie), niemniej jednak wydarzenia z lat 1939–1945, a więc współdziałanie, a następnie konfrontacja dwóch systemów totalitarnych doprowadziły do przekształcenia wschodniej połowy dawnej monarchii Jagiellonów (I Rzeczypospolitej) w „skrwawione ziemie” (*bloodlands*)².

Fizycznej likwidacji wielokulturowej mozaiki³ – dziedzictwa I Rzeczypospolitej – towarzyszyło wypieranie jej istnienia ze świadomości, żyjących w – zasadniczo monoetnicznych – państwach powojennych pokoleń Polaków, Ukraińców, Białorusinów czy Litwinów. Dziedzictwo dotychczasowych sąsiadów stać się miało „niechcianym dziedzictwem”⁴.

Trafnie – koncentrując się na Polsce – opisuje to zjawisko Rafał Stobiecki:

Po 1945 r. pojęcie Kresy niejako wchłonęło tereny, których wcześniej do nich nie zaliczano. Nastąpiło przesunięcie przestrzeni Kresów do linii wyznaczonej przez decyzje konferencji w Jałcie i Poczdamie. W tym kontekście np. Lwów stał się miastem kresowym. Oznaczało to początek długiej mentalnej przemiany, która zaowocowała z czasem ostatecznym pogodzeniem się Polaków z utratą tej

schen Geschichte 74, Wiesbaden 2009; A. V. Wendland, *Stadtgeschichtskulturen. Lemberg und Wilna als multiple Erinnerungsorte*, [w:] M. Aust, K. Ruchniewicz, S. Troebst (red.), *Verflochte Erinnerungen. Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert*, Visuelle Geschichtskultur, 3, Köln–Weimar–Wien 2009, s. 31–60; zob. także artykuły w tomie: B. Tracz (red.), *Pamięć Kresów – Kresy w pamięci*, Katowice–Gliwice–Warszawa 2019.

² T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, Warszawa 2015.

³ Por. *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959. Atlas ziem Polski*, Warszawa 2008.

⁴ H. Silverman, *Contested cultural heritage. A selective historiography*, [w:] H. Silverman (red.), *Contested Cultural Heritage. Religion, Nationalism, Erasure, and Exclusion in a Global World*, New York 2011, s. 1–49.

części ich dawnego państwa i terytorium narodowego, które znajdują się na wschód od linii Bugu. Jednocześnie po II wojnie światowej słowo Kresy praktycznie zniknęło z oficjalnego dyskursu politycznego i historycznego w kraju, jako mające wyrażną wymowę antyradziecką i antyrosyjską. Było to związane z krytyką i stopniową marginalizacją idei Polski Jagiellońskiej, na której miejsce pojawiła się koncepcja Polski Piastowskiej, przesuwająca centrum ziem polskich ze wschodu na zachód, o silnym ostrzu antyniemieckim⁵.

Fakt, iż polska historiografia po 1945 roku „zapomniała” o Kresach, dostrzegali także naukowcy działający poza Polską, polscy emigranci, tacy jak np. Marian Kukiel⁶, czy badacze niemieccy⁷.

Zależna od ZSRR, pozbawiona terenów na wschód od Bugu i Sanu PRL trwała wystarczająco długo, by zapytać, czy próba wymazania tych ziem z polskiej świadomości powiodła się.

Dobrze ilustruje to tekst Magdaleny Zowczak, antropologa kultury z Warszawy, zajmującej się pograniczem polsko-ruskim. We wstępie do jednego z tomów na temat antropologii Wołynia pisze ona m.in.:

Ów raj ukraiński, utracona Arkadia, to może wyobrażenie kraju lat dziecińczych najstarszego pokolenia polskich emigrantów, którzy wydawali w wojennym Londynie *Pamiętniki kijowskie*. Podzielali je też zapewne niektórzy przesiedleńcy i uchodźcy, i może wizje te przekazali swoim dzieciom. Mit jest zawsze ambiwalentny, ale dla pokolenia wychowanego w PRL-u, bez rodzinnych związków z Polakami zza Zbrucza, historia tamtych obszarów kojarzyła się raczej z piekłem niż z rajem. Obrazy rajskie czy arkadyjskie najsilniej koncentrowały się

⁵ R. Stobiecki, *Historia narodowa wobec historii imperialnej. Z dziejów polsko-rosyjskich sporów historiograficznych w XIX i XX wieku*, „Czasopismo Naukowe Kultura i Historia” (<https://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/3018>) [dostęp: 20.12.2017], s. 128; por. także, *National History and Imperial History: A Look at Polish-Russian Historiographical Disputes on the Borderlands in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, [w:] T. Frank, F. Haderl (red.), *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlapping National Histories in Modern Europe*, Writing the Nation 6, Basingstoke 2011, s. 125–151.

⁶ M. Kukiel, *Polskie nauki historyczne w niewoli*, „Teki Historyczne”, t. 7, 1955, s. 39–50.

⁷ H. Ludat, *Die polnische Wissenschaft im Sog Moskowsk*, Osteuropa 2 (1952), s. 86–93; H. Ludat, *Das sowjetische Geschichtsbild Polens*, Zeitschrift für Ostforschung 1 (1952), s. 371–387; G. Rhode, *Literaturbericht über polnische Geschichte, I, Veröffentlichungen 1945 bis 1958*, Historische Zeitschrift. Sonderheft 1 (1962), s. 158–211; K. Zernack, *Schwerpunkte und Entwicklungslinien der polnischen Geschichtswissenschaft nach 1945*, Historische Zeitschrift. Sonderheft 5 (1974), s. 257.

wokół Litwy, promieniowały na Białoruś (Mickiewiczowski Nowogródek), ale już nikły i przygasały, aby na południu, niejako wbrew naturze, ustąpić miejsca mrocznym wizjom rzezi i śmierci. Nazwa Ukrainy wywoływała niejasne uczucie grozy, trwogę jak z powodu daremnego upływu krwi, uwikłania w pułapkę bez wyjścia. W latach siedemdziesiątych, w epoce mojej szkolnej edukacji, dramaty Słowackiego czy *Trylogię* Sienkiewicza odbierałam jako twory fantastyczne, romantyczne baśnie bądź powieści przygodowe. Zgodnie z konwencją tych gatunków parametry czasowo-przestrzenne wydawały mi się umowne i nieistotne, podobnie jak w komiksie. Tereny na wschód od polskiej granicy postrzegaliśmy, zgodnie z mapą, jako wielką zieloną przestrzeń z rozrzuconymi literami ZSRR, a w jej obrębie identyfikowaliśmy tylko kilka największych miast (mapy były wszak pozbawione szczegółów, a i nazwy się zmieniały). Zresztą o wiele chętniej wędrowało się wówczas palcem po mapie na zachód, toteż ze wstydem wyznaję, że nieraz myliły mi się Litwa, Białoruś i Ukraina jako trzy siostrzane republiki radzieckie⁸.

Wypowiedź Magdaleny Zowczak dobrze oddaje losy Kresów w polskiej kulturze pamięci drugiej połowy XX wieku: polska obecność na wschód od linii Curzona to jedna wielka pomyłka, która przyniosła jedynie rozproszenie sił, a z czasem i wielkie tragedie, takie jak rzeź wołyńska. Pomyłka, której pamięć ulega zatarciu, m.in. wobec cywilizacyjnej (materialnej) atrakcyjności Zachodu w latach 1945–1989.

Po roku 1989 następuje stopniowa odbudowa polskiej pamięci historycznej dotyczącej Kresów czy ziem wschodnich Rzeczypospolitej. Po pierwszej, euforycznej (i chaotycznej) fazie z lat 90. XX wieku warto usystematyzować te starania. Istotne są adresowane do szerszego czytelnika opracowania, takie jak np. *Kresowy kalejdoskop* Włodzimierza Mędrzeckiego⁹, czy też inicjatywy takie właśnie jak idea Muzeum Ziem Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej.

Postawić można jednak pytanie o zasadność prezentacji w takiej placówce zagadnień związanych z wiekami średnimi. Kresy to w dużej mierze kraina mityczna, a poza tym kojarzona przede wszystkim z okresem nowożytności i wiekami późniejszymi. Czy można więc mówić o Kresach odnośnie do epoki „zanim” Skrzetuski poznał Bohu-

⁸ M. Zowczak, *O długim trwaniu Polaków na Podolu. Imponderabilia tożsamości*, [w:] Ł. Smyrski, M. Zowczak (red.), *Podole i Wołyń. Szkice etnograficzne*, Warszawa 2003, s. 9–10.

⁹ W. Mędrzecki, *Kresowy kalejdoskop: wędrówki przez ziemie wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 2018.

na?¹⁰ Jako o krainie mitycznej oczywiście nie, ale przecież planowane Muzeum ma być poświęcone nie (mitycznym) Kresom, ale Ziemiom Wschodnim Dawnej Rzeczypospolitej.

Co to są Ziemie Wschodnie, gdzie się zaczynają i kiedy się formują?

Wydaje się, że jedyną logiczną odpowiedzią na to pytanie jest przyjęcie, iż chodzi tutaj o obszary, które stały się w sposób trwały częścią Polski (dominium Piastów) dopiero w okresie panowania Kazimierza Wielkiego (tradycyjna data: 1340)¹¹ i później.

Pomijając złożone rozważania na temat świadomości etnicznej mieszkańców średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej¹², podkreślić wypada, iż dziś nie mówi się już o Słowiańszczyźnie Wschodniej i Zachodniej jako prastarych, odwiecznych grupach o jasno zdefiniowanych cechach i zasięgu geograficznym¹³. Należałoby więc unikać wykorzystywania terminu Słowiańszczyzna Wschodnia przy definiowaniu terminu Ziemie Wschodnie Dawnej Rzeczypospolitej.

Dziś także nie mówimy o Polakach czy Rusinach dla okresu sprzed schyłku X wieku, nie mówimy już np. o podboju wewnętrznym „prapolskich” czy „praruskich” plemion odpowiednio przez Piastów czy Rurykowiczów¹⁴.

Jak podkreśla Aleksander Gieysztor, w X wieku ogromne obszary między Łabą a Dnieprem były po prostu „szarą strefą”¹⁵. Być może zężniejsze

jest określenie Młodsza Europa zaproponowane przez lubelskiego historyka Jerzego Kłoczowskiego¹⁶. Dopiero transformacja związana z powstaniem monarchii Arpadów, Piastów, Przemysłidów czy Rurykowiczów oraz przyjęciem przez te dynastie chrześcijaństwa spowodowała stopniowe różnicowanie religijne, etniczne, cywilizacyjne ziem Młodszej Europy. Wydaje się, że kluczowe znaczenie miała tu recepcja modelu łańcińskiego (*Imperium Romanum*) przez Arpadów, Piastów, Przemysłidów oraz bizantyńskiego (*Basileia tōn Rhōmaiōn*) przez Rurykowiczów. Swego czasu zaproponowaliśmy z Aleksandrem Musinem opisywanie recepcji obu modeli jako „romanizacji” oraz „rhomaizacji” Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej¹⁷.

Reasumując, należy stwierdzić, iż Ziemie Wschodnie RP to obszary, które znalazły się na trwałe w orbicie polskiej państwowości w połowie XIV wieku i później, a które wcześniej stanowiły obszary pogańskie (np. ziemie Bałtów, zwłaszcza Litwa) lub podlegały chrystianizacji w rycie bizantyńskim, stanowiły peryferie Rusi czy też szerzej Bizantyńskiej Wspólnoty Narodów. Choć rzecz jasna tzw. Ziemie Wschodnie zamieszkiwali także wyznawcy innych konfesji (zwłaszcza judaizmu i islamu) oraz przedstawiciele innych (niż Polacy i Rusini) nacji (np. Ormianie), to wydarzenia roku 1340 otworzyły Polskę na kontakty przede wszystkim z prawosławiem i wydaje się, że w definiowaniu pojęcia Ziemie Wschodnie najważniejsze są właśnie interakcje pomiędzy wyznawcami Kościoła łańcińskiego i prawosławnego.

Szczegółowy przebieg granic między dominium Piastów i ich wschodnich sąsiadów możliwy jest do odtworzenia dopiero dla XIV wieku, przebieg granicy polsko-ruskiej wyznaczała ówczesna wschodnia granica ziem: krakowskiej, sandomierskiej oraz Mazowsza i odpowiednio zachodnia

¹⁰ Pozwoliłem sobie na to przywołanie bohaterów Sienkiewiczowskiej powieści, uznając – z oczywistych powodów – wkład pisarza w formowanie się mitu Kresów.

¹¹ Por. klasyczne studium: H. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Kraków 2002 (reprint); A. Janeczek, *Ruś w Koronie: stara nazwa i nowa tożsamość regionalna (po aneksji w połowie XIV wieku)*, [w:] A. Janeczek, M. Parczewski, M. Dzik (red.), *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych (Materiały z V kongresu Mediewistów Polskich, t. 3)*, Rzeszów 2019, s. 149–176.

¹² Por. artykuły w: S. Gawlas, P. Żmudzki (red.), *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu*, Warszawa 2017; zob. też A. Janeczek, *Zróżnicowanie etniczne wobec integracji państwowej i stanowej w późnośredniowiecznej Polsce*, [w:] S. Gawlas (red.), *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, Warszawa 2011, s. 359–386.

¹³ Wiele do badań nad tym zagadnieniem wniosły ustalenia Michała Parczewskiego; por. M. Parczewski, *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni*, Kraków 1991.

¹⁴ Por. jw.

¹⁵ A. Gieysztor, *L'Europe chretienne autour de l'an mille et ses nouveaux adherents*, [w:] P. Urbańczyk (red.), *Early*

Christianity in Central and East Europe, Warszawa 1997, s. 13–20.

¹⁶ J. Kłoczowski, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998.

¹⁷ A. Musin, M. Wołoszyn, *Newly-Converted Europe – Digging In. An archaeological afterword*, [w:] M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (red.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, t. 2, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2012, s. 683–711; por. też M. Wołoszyn, *Europa środkowa a cywilizacja bizantyńsko-ruska w X–XIII w. – próba interpretacji źródeł archeologicznych*, „Prace Komisji Środkoeuropejskiej PAU”, t. 14, 2006, s. 7–48.

ziem: sanockiej, przemyskiej, chełmskiej i Podlasia. O przebiegu owej granicy pisał przed laty Władysław Semkowicz:

Poczyna się ona u źródeł Jasiołki, tworzącej granicę aż do okolicy Krosna, pod którym przerzuca się w dolinę Wisłoka, pozostawiając Krosno po stronie ruskiej, lecz zaraz, pod Odrzykoniem, przechodzi na prawy brzeg Wisłoka, wrzynając się klinem pod Domaradz i ścinając tym sposobem kolano, jakie tworzy Wisłok pod Fryszlakiem i Strzyżowem. Dopiero poniżej Czudca powraca granica polsko-ruska do Wisłoka, ale na to, aby zaraz przejść na jego lewy brzeg, pozostawiając Rzeszów po stronie ruskiej, ściąć znów cały kąt, jaki tworzy dolny bieg Wisłoka z Sanem i w kierunku pn.-wsch., między Krzeszowem a Rudnikiem dotrzeć do Sanu¹⁸.

Dalej granica przecina dolny odcinek Tanwi, biegnie wzdłuż środkowego Wieprza, skąd kieruje się na północ poprzez górną Krznę do Bugu, pozostawiając Drohiczyn po ruskiej stronie, z kolei dociera do górnej Narwi, z grodem Wizna po stronie polskiej i do górnej Biebrzy, dalej na północ rozdziela ona Mazowsze od Jaćwieży, a następnie Litwy¹⁹.

Powyższa propozycja ma bardzo ważne konsekwencje, które chciałbym wyeksponować. Choć jesteśmy przyzwyczajeni, by do Ziem Wschodnich RP zaliczać terytoria na wschód od dzisiejszej wschodniej granicy Polski (opisywanej często jako tzw. linia Curzona), to zaliczyć do nich należy także obszary stanowiące dziś część terytorium RP, z najważniejszymi ośrodkami w Sanoku (grodzisko w Trepczy), Przemysłu, regionie tzw. Grodów Czerwieńskich (grodziska w Czermnie, Gródku, Sąsiadce), Chełmie, Drohiczynie i Białymstoku.

Obszary te w X–XIV wieku pozostawały zasadniczo poza terenami rządzonymi przez Piastów, a ich chrystianizacja dokonała się w ramach oddziaływania Kościoła wschodniego (bizantyńskiego, ruskiego).

Choć z Wielkopolski czy Śląska znamy zabytki pochodzenia wschodnioeuropejskiego, jednak dopiero w Przemysłu czy Czermnie średniowieczni „Polacy” mogli zetknąć się ze „Wschodem” par

¹⁸ W. Semkowicz, *Geograficzne podstawy Polski Chrobręgo*, „Kwartalnik Historyczny” 1925, nr 39/1, s. 302.

¹⁹ W. Makarski, *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*, Lublin 1996, mapa nr 5; por. także J. Natanson-Leski, *Rozwój terytorialny Polski do roku 1572. Od czasów najdawniejszych do okresu przebudowy państwa w latach 1569–1572*, Warszawa 1964, mapy po s. 40, 64 i 88; zob. także G. Rhode, *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, Köln–Graz 1955, t. 1: *Im Mittelalter bis zum Jahre 1401*.

excellence. Od wieku XIV coraz bardziej wyraźne są tu ślady polskości (łacińskiej Europy), ale tereny te, podobnie jak Lwów, Kijów, Mińsk czy Wilno zawsze były „ojczyzną nie tylko Polaków”²⁰.

Uważam więc, że dla zrozumienia dziejów Ziem Wschodnich konieczne jest uwzględnienie wczesnośredniowiecznej (X–XIV wiek) historii ziem od Sanoka po Drohiczyn.

W szczególny sposób dotyczy to Grodów Czerwieńskich. Już od czasów Adama Naruszewicza (który operował takimi terminami jak: Czerwieńsk, Chrobacya Czerwona)²¹ określenia Grody Czerwieńskie używa się jako wcześniejszego wariantu późnośredniowiecznego pojęcia Ruś Czerwona (którego związku z Kresami/Ziemiemi Wschodnimi tłumaczyć nie muszę). Założenie to, choć najpewniej mylne²², umożliwia postrzeganie Grodów Czerwieńskich jako swego rodzaju synonimu (prefiguracji) Kresów.

II. Pogranicze polsko-ruskie, Grody Czerwieńskie w Muzeum Ziem Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej

II.1. Aktualność tematyki

Należy wyraźnie podkreślić, iż pojęcie Grody Czerwieńskie, mimo iż na kartach *Powieści lat minionych* pojawia się tylko dwukrotnie, to jest przy opisie wydarzeń z lat 1018 i 1031²³ i należy do bardzo dobrze znanych zarówno polskiemu, jak i wschodnioeuropejskiemu, zwłaszcza ukraińskiemu czytelnikowi. Pojawia się nie tylko w opracowaniach naukowych, natrafiamy na nie np.

²⁰ Nawiązuję tutaj do tytułu znanej książki J. Tomaszewskiego, *Ojczyzna nie tylko Polaków: mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1985.

²¹ K. Błachowska, *Cherven' Towns: 'gold apple' of archaeology – 'gordian knot' of historiography. The region's history up to 1340 in the perspective of Polish, Russian and Ukrainian historians, 18th–20th century = Grody Czerwieńskie: „złote jabłko archeologii” – „węzeł gordyjski” historiografii. Dzieje regionu do roku 1340 w ujęciu historyków polskich, rosyjskich i ukraińskich, XVIII–XX w.*, [w:] M. Wołoszyn (red.), *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th–21st cc. = Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII–XXI w.*, vol. II, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2017, s. 17–594.

²² Por. A. Janeczka, *Ruś Czerwona – perypetie z nazwą*, [w:] V. Nagirnyy (red.), *Ruś w epoce najazdów mongolskich*, „Colloquia Russica”, t. 3, 2013, s. 227–229.

²³ F. Sielicki (red.), *Powieść minionych lat*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 313, 317.

w polskich podręcznikach do szkoły podstawowej oraz szkół średnich²⁴, podobnie jest na Ukrainie²⁵.

Odwołanie do pojęcia Grody Czerwieńskie znaleźć można w publicystycznych tekstach poświęconych współczesnym relacjom Polski i jej wschodnich sąsiadów, tytułem przykładu wskazać tu można na teksty księdza Tadeusza Isakowicza-Zalewskiego²⁶, pisarza podróżnika Ziemowita Szczerka²⁷ i historyka Andrzeja Nowaka²⁸.

Grody Czerwieńskie – podobnie jak np. Świątowid – przyciągają także pasjonatów historii, niezmiernie rzadko dość kontrowersyjnych²⁹. Zainteresowanie tym regionem (pojęciem) przejawiają także tzw. grupy rekonstruktorskie; nazwa co najmniej kilku z nich zawiera odwołanie do grodów w Czerwieńsku³⁰.

Wydaje się, iż Grody Czerwieńskie zawdzięczają swą atrakcyjność przede wszystkim temu, iż wzmianki na ich temat pojawiają się wśród opisów wydarzeń związanych z pierwszymi historycznymi przedstawicielami rodu Piastów oraz Rurykowiczów.

Istotne jest tutaj także – jak już wspomniano powyżej – powszechne traktowanie w Polsce

terminu Grody Czerwieńskie jako wcześniejszego wariantu pojęcia Ruś Czerwona. Umożliwia to postrzeganie Grodów jako swego rodzaju prefiruracji Kresów. W takim ujęciu Czerwień staje się bastionem kultury polskiej, broniącym Polski przed barbarzyńskim Wschodem. Chyba najlepszym przykładem takiego rozumienia tego pojęcia jest wystąpienie Adama Szczerbowskiego, nauczyciela języka polskiego w Hrubieszowie, który w 1925 roku na łamach „Przeglądu Lubelsko-Kresowego” pisał o wydarzeniach z 981 roku w następujący sposób:

Nie znamy [...] imion wojów Mieszkowych, którzy tu walczyli, polskim obyczajem wojennym idąc w setkę na dziesięć setek nieprzyjacielskich, by krwią swoją po raz pierwszy w czasach historycznych zasilić wiecznie żywą pierś tej ziemi; nigdy też dokładniej nie dowiemy się szczegółów z bojów tych jasnowłosych olbrzymów, których kości spią dzisiaj pod grubą warstwą czarnoziemu w wielkiem uciszeniu tysiącletniego odpoczywania³¹.

Wydaje się więc, iż bez cienia przesady stwierdzić można, że Grody Czerwieńskie zaliczyć można do polskich tzw. miejsc pamięci (*lieux de mémoire*)³².

II.2. Problem politycznej wymowy źródeł archeologicznych

Należy jasno przyznać, iż uznanie pogranicza polsko-ruskiego w obecnych granicach RP za część Ziemi Wschodnich RP może mieć pewne negatywne konsekwencje.

Jak stwierdza Włodzimierz Mędrzecki, „w aksjologii ukraińskiej [...] Chełmszczyzna, Podlasie łącznie z Bielskiem Podlaskim, Łemkowszczyzna po Krynicę w sposób niepodlegający dyskusji są częścią Ukrainy, nawet jeśli pozostają poza jej granicami”³³.

²⁴ Por. np. R. Lolo, A. Pieńkowska, R. Towalski, *Historia i społeczeństwo. Historia wokół nas. Podręcznik dla szkoły podstawowej, klasa 5*, Warszawa 2009, s. 126; S. Roszak (red.), *Śladami przeszłości. Podręcznik do historii dla klasy pierwszej gimnazjum*, Straszyn 2009, s. 205; R. Kulesza, K. Kowalewski, *Zrozumieć przeszłość. Starożytność i średniowiecze. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum*, Warszawa 2013, s. 322–323.

²⁵ Р. Д. Лях, Н. Р. Темірова, *Історія України. З найдавніших часів до XV ст. Підручник для 7-го класу середніх шкіл*, Київ 2000, s. 126; В. Я. Білоцерківський, *Історія України, Київ* 2007, s. 32.

²⁶ T. Isakowicz-Zalewski: <http://www.klubinteligencji-polskiej.pl/2015/08/ks-tadeusz-isakowicz-zaleskiniebedzie-pojednania-bez-prawdy> [dostęp: 20.12.2017].

²⁷ Z. Szczerk, *Tatuaż z tryzubem*, Wołowiec 2015, s. 55.

²⁸ Por. A. Nowak, *Początek sporu o Europę wschodnią*, „Gość Niedzielny” 20 (2014); <http://gosc.pl/doc/1999421.Poczatek-sporu-o-Europe-Wschodnia> [dostęp: 20.12.2017]. Andrzej Nowak jest rzecz jasna autorem wielu publikacji *stricte* naukowych poświęconych Europie Wschodniej, świadomie przywołano tutaj artykuł adresowany do szerszego odbiorcy.

²⁹ Por. np.: <https://słowianowierstwo.wordpress.com/2014/10/02/grody-czerwieńskie-monumentalne-falszerstwo-historii> [dostęp: 20.12.2017].

³⁰ Por. Drużyna Grodów Czerwieńskich: <https://www.facebook.com/Druzyna-Grodow-Czerwieńskich-296891560354574/> // <http://woje.pl> [dostęp: 20.12.2017]; zob. także Drużyna Grodu Czerwień: <https://www.facebook.com/Stowarzyszenie-Rekonstrukcyjno-Historyczne-Druzyna-Grodu-Czerwień-1806045523058675/> [dostęp: 20.12.2017].

³¹ A. Szczerbowski, *Grody Czerwieńskie w ziemi nadbużańskiej. (W dziewięćsetną rocznicę śmierci Bolesława Chrobrego)*, „Przegląd Lubelsko-Kresowy” 1925, nr 9, s. 4.

³² Na temat tego terminu zob. P. Nora, *Między pamięcią i historią. Les lieux de Mémoire*, „Tytuł Roboczy: Archiwum” 2009, nr 2; por. też Z. Wóycicka, *Pamięć społeczna. Aktualne dyskusje i nurty badawcze*, [w:] S. Gawlas, P. Żmudzki (red.), *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu*, Warszawa 2017, s. 102–120; w kontekście Kresów: A. Karwińska, *Małe ojczyzny – między pamięcią a mitem. Przykład Kresów*, [w:] B. Tracz (red.), *Pamięć Kresów. Kresy w pamięci*, Katowice–Gliwice–Warszawa 2019, s. 11–25.

³³ W. Mędrzecki, *Język dialogu historyków polskich i ukraińskich na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] M. Zowczak (red.), *Na pograniczu ‘nowej Europy’. Polsko-ukraińskie sąsiedztwo*, Warszawa 2010, s. 45–52, 47.

Prezentacja na wystawie zabytków prawosławnych z terenu dzisiejszej Polski Wschodniej może być uznana za dowód na „praukraińskość” tych ziem, zwłaszcza w zestawieniu z faktem, iż w *Kronice Halicko-Wołyńskiej* pojawia się termin Ukraina w odniesieniu do dzisiejszej Polski Wschodniej. Na przykład pod rokiem 1217/1218 autor *Kroniki* donosi:

Daniel powrócił do domu i pojechał z bratem i przejął Brześć, i Uhrusk i Wereszczyn i Stolpie i Kumów i całą ukrainę³⁴.

Nie należy lekceważyć wspomnianego faktu. Józef Kostrzewski – twórca polskiej archeologii jako dyscypliny naukowej – wykreował Biskupin na stolicę prasłowiańskiej, antyniemieckiej Polski³⁵. Od roku 1989 archeolodzy starają się wymazać z polskiej pamięci to mylne wyobrażenie – jak dotąd raczej bezskutecznie³⁶.

Odwrotna (proukraińska i antypolska) interpretacja zabytków z Polski Wschodniej może być równie skuteczna co nadanie Biskupinowi wymowy antyniemieckiej.

Z tego powodu uważam, że w części wystawy dotyczącej wczesnego średniowiecza konieczne będzie podkreślenie, iż w przypadku tego okresu trudno mówić o etniczności, o narodach we współczesnym tego słowa rozumieniu. Samo słowo „ukraina” z *Kroniki* rozumieć należy tak jak polski termin „skraj”³⁷.

Trzeba również koniecznie podkreślić, iż zabytków archeologicznych nie powinno się postrzegać w prostych etnicznych kategoriach³⁸.

Z kolei warto będzie przedstawić pogranicze polsko-ruskie jako **jedno z wielu pograniczy** średniowiecznej Europy. Temat ten posiada obszerną literaturę przedmiotu³⁹. Chciałbym wyeksponować dorobek niemieckiego historyka Klausa Zernacka, który zaproponował stosowanie – obok terminu *Germania Slavica* odnośnie do Słowian Połabskich – terminu *Polonia Ruthenica* w kontekście pogranicza polsko-ruskiego⁴⁰. Warto także wprowadzić obok pojęć „ruski”, „Ruś Kijowska”, także termin „Bizantyńska Wspólnota Narodów” (*The Byzantine Commonwealth*), który zaproponował Dymitr Obolensky⁴¹. Badacz ten wskazał na pięć elementów wyróżniających państwa tworzące ową wspólnotę:

- 1) ich mieszkańcy byli wyznawcami wschodniego chrześcijaństwa;
- 2) miejscowy Kościół uznawał prymat patriarchy Konstantynopola;
- 3) władcy uznawali (przynajmniej zwyczajowo, nominalnie) prymat cesarza bizantyńskiego;
- 4) społeczeństwa tych państw akceptowały normy prawa rzymsko-bizantyńskiego;
- 5) społeczności te postrzegały Bizancjum jako swego rodzaju wzorzec kulturowy, kultura bizantyńska była najważniejszą, jedyną godną naśladowania.

Wspólnota obejmowała teren Bałkanów wzdłuż Dunaju aż po Serbię, południowo-wschodnią część Italii oraz Ruś. Ukazanie pogranicza polsko-ruskiego jako peryferii świata łańciskiego oraz Bizantyńskiej Wspólnoty Narodów ułatwi odejście od prostej etnicznej, narodowej interpretacji znalezisk z Czeremna czy Przemysła.

³⁴ Por. D. Dąbrowski, A. Jusupović (red.), *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, Kraków–Warszawa 2017, s. 114.

³⁵ D. Piotrowska, *Biskupin – ideologie – kultura*, [w:] *Archeologia, kultura, ideologie. Biskupińskie Prace Archeologiczne*, B. Gediga, W. Piotrowski (red.), Biskupin–Warszawa 2004, s. 91–155.

³⁶ A. Grossman, *Biskupin w 'międzyczasach'. Katalog powinności*, [w:] J. Kolendo, A. Mierzwiński, S. Możdżioch, L. Żygadło (red.), *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze w osiemdziesiąt rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów*, Wrocław 2013, s. 751, przyp. 8.

³⁷ Por. *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, D. Dąbrowski, A. Jusupović (red.), Kraków–Warszawa 2017, s. 114, przyp. 195 (komentarz wydawców i tłumaczy).

³⁸ S. Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42, Berlin 2004; A. Buko, *Identyfikacja etniczna w archeologii wczoraj i dziś: nadzieje*

i rozczarowania, [w:] H. Taras (red.), *Mysł badawcza Aleksandra Gardawskiego*, Lublin 2015, s. 203–217.

³⁹ Por. np. D. Abulafia, N. Berend (red.), *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Cambridge 2002; O. Merisalo, P. Pahta (red.), *Frontiers in the Middle Ages*, Louvain-la Neuve 2006; K. Herbers, N. Jaspert (red.), *Grenzüme und Grenzüberschreitung im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa*, Berlin 2007; U. Knefelkamp, K. Bosselmann-Cyran (red.), *Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter. 11. Symposium des Mediävistenverbandes vom 14. bis 17. März 2005 in Frankfurt an der Oder*, Berlin 2007.

⁴⁰ K. Zernack, 'Ostkolonisation' in *universalgeschichtlicher Perspektive*, [w:] G. Hübingen et al. (red.), *Universalgeschichte und Nationalgeschichte*, Freiburg 1994, s. 105–116; Ch. Lübke, 'Germania Slavica' und 'Polonia Ruthenica', [w:] K. Herbers, N. Jaspert (red.), *Grenzüme und Grenzüberschreitungen im Vergleich*, Berlin 2007, s. 175–190.

⁴¹ D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, Suffolk 1971, s. 1.

Warto będzie także przedstawić historię badań na terenie Grodów Czerwieńskich⁴². Zwłaszcza prace z lat 1940 oraz 1952–1955 realizowane były z powodów politycznych: w 1940 roku miały uzasadniać ukraińskie aspiracje do tych terenów, a w latach 1952–1955 stanowić dowód trwałości przyjaźni polsko-radzieckiej. W oczywisty sposób podporządkowanie działań naukowców celom politycznym na lata zablokowało opracowanie znalezisk z tego rejonu. Stąd należy nie tylko ukazać sylwetki badaczy zaangażowanych w prace nad Grodami Czerwieńskimi (m.in. Aleksander Gieysztor, Henryk Łowmiański, Konrad Jażdżewski, w tym kontekście także słynny eseista Paweł Jasienica)⁴³, ale także przekonać, iż realizacja badań archeologicznych zgodnie z „zapotrzebowaniem politycznym” ostatecznie obraca się przeciwko tym badaniom.

II.3. Nawiązanie do tradycji II RP

Z oczywistych powodów w tworzeniu narodowych wizji przeszłości ogromną rolę odgrywały studia nad początkami danej wspólnoty, przy czym owe – znów z oczywistych powodów – chwalebne, bohaterskie początki cofano w odległą przeszłość, najlepiej w wieki średnie⁴⁴.

W tym kontekście interesujące jest, iż polska archeologia bardzo długo była przede wszystkim pre- czy prahistorią. Jednoznacznie przyznawał to Józef Kostrzewski, który we wstępie do pisanej w trakcie II wojny światowej *Kultury prapolskiej*, pisał, iż „ostatni okres naszych pradziejów [wieki średnie – M.W.] długo traktowany był u nas po macoszemu”⁴⁵.

⁴² M. Wołoszyn, *Polish-Ruthenian borderland, including Cherven' Towns, in the research of Polish, Ukrainian, Russian, and German archaeologists and historians in 19th–21st centuries* = *Pogranicze polsko-ruskie, w tym Grody Czerwieńskie w badaniach polskich, ukraińskich, rosyjskich i niemieckich archeologów i historyków w XIX–XXI w.*, [w:] M. Wołoszyn (red.), *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th–21st cc.* = *Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII–XXI w.*, vol. II, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2017, s. 443–534.

⁴³ W wypadku prac z lat 50. XX wieku dysponujemy ogromną liczbą zdjęć (ponad 1300!!!), co ułatwi prezentację tego tematu na wystawie.

⁴⁴ R. J. W. Evans, G. P. Marchal (red.), *The uses of the middle Ages in modern European states. History, Nationhood and the Search for Origins*, Basingstoke 2011; I. Wood, *The Modern Origins of the Early Middle Ages*, Oxford 2013.

⁴⁵ J. Kostrzewski, *Kultura prapolska*, Prace Instytutu Zachodniego 11, Poznań 1947, s. 7.

Próby systematycznych badań nad wiekami średnimi podjęte zostały właściwie dopiero u schyłku okresu międzywojennego. Zdecydowanie prym wiodł tutaj ośrodek poznański, zasługa to Józefa Kostrzewskiego, ale i Romana Jakimowicza, który – habilitowawszy się w Poznaniu w 1934 roku – zobowiązany był prowadzić w stolicy Wielkopolski zajęcia z zakresu swojej specjalizacji, a więc wieków średnich. W latach 1936–1939 rozpoczęto prace wykopaliskowe na terenie grodzisk w Gnieźnie, Kłecku oraz Poznaniu, które miały fundamentalne znaczenie dla wyobrażeń o Polsce pierwszych Piastów⁴⁶.

Na uniwersytecie w Krakowie nie podjęto wówczas podobnych badań, wspomnieć jednak należy o eksploracji kopca Kraka pod koniec okresu międzywojennego⁴⁷.

W Warszawie w 1936 roku Zakład Archeologii Przedhistorycznej Uniwersytetu Warszawskiego został przemianowany na Zakład Archeologii Przedhistorycznej i Wczesnodziejowej⁴⁸, w tym też roku – pod kierunkiem Włodzimierza Antoniewicza i Zofii Wartołowskiej – podjęto studia nad grodziskiem w miejscowości Sądziadka. Z faktu, iż stanowisko to jest istotne dla studiów nad pograniczem polsko-ruskim, zdawano sobie oczywiście sprawę, jednak Zofia Wartołowska interesowała się tym obiektem przede wszystkim jako grodziskiem. Jego „pograniczność” miała tu raczej drugorzędne znaczenie⁴⁹.

⁴⁶ M. Brzostowicz, *Osiągnięcia Józefa Kostrzewskiego w badaniach nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 2014, nr 50/1, s. 89–100; A. Buko, *Czy Józef Kostrzewski był badaczem wczesnego średniowiecza?*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 2014, nr 50/1, s. 101–110; S. K. Kozłowski, *Archeologii wczesnodziejowej polskie początki*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 2014, nr 50/1, s. 199–203.

⁴⁷ R. Jamka, *Wyniki badań wykopaliskowych na kopcu Krakusa w Krakowie*, „Slavia Antiqua” 1965, nr 12, s. 183–233.

⁴⁸ S. K. Kozłowski, *Archeologii wczesnodziejowej polskie początki*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 2014, nr 50/1, s. 199–203.

⁴⁹ Badaczka ta poświęciła swoją – obronioną w 1935 roku – pracę magisterską grodziskom (na obszarze między Sanem, Wisłą, Bugiem i Narwią). Za inicjatora badań nad Sądziadką [Sutiejskiem] należy uznać krakowskiego etnologa Kazimierza Moszyńskiego, wypowiedającego się na temat tego stanowiska już od 1919 roku. Z jego inicjatywy przeprowadzono analizy językoznawcze samej nazwy grodu, podjęto także pierwsze „wycieczki terenowe” na teren grodziska; o początkach badań tego założenia zob. J. Kalaga, *Historia i stan badań*, [w:] J. Kalaga (red.), *Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w X–XIII w. Studium interdyscyplinarne*, Warszawa–Pętkowice 2013, s. 17–19.

Również badania nad archeologią wieków średnich wschodnich ziem II RP pozostawały w stadium początkowym. Przypomnieć tu należy o badaniach wykopaliskowych osady w Gródku na Wołyniu, prowadzonych w latach 1926–1927 przez Michała Drewko⁵⁰, z kolei przez Józefa Jodkowskiego, a następnie Zdzisława Durczewskiego na terenie Starego Zamku w Grodnie w latach 30. XX wieku⁵¹.

Na terenie Kryłosu nieopodal Halicza badania prowadził ukraiński archeolog Jarosław Pasternak (*Ярослав Іванович Пастернак*)⁵².

W roku 1933 wspomniany już Roman Jakimowicz opublikował studium na temat wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego. Opracowanie to – powstałe bez wątplenia w duchu tzw. eksperymentu wołyńskiego, w ramach którego starano się przekonać ukraińskie elity do akceptacji państwa polskiego, oferując w zamian dość dużą swobodę w zakresie życia kulturalnego i gospodarczego – pozostaje wartościowym studium kultury materialnej wczesnośredniowiecznego Wołynia⁵³.

We Lwowie lat 20. i 30. ubiegłego stulecia wiodącymi archeologami byli Tadeusz Sulimirski i Leon Kozłowski, a więc prehistorycy⁵⁴. War-

to w tym kontekście podkreślić, iż w latach 30. XX wieku obserwujemy w tym ośrodku wyraźny wzrost zainteresowania pograniczem polsko-ruskim, w tym archeologią tego regionu.

Od roku 1935 staraniem m.in. Stanisława Zakrzewskiego⁵⁵ wydawano we Lwowie czasopismo „Ziemia Czerwieńska”⁵⁶. Pod pojęciem tym rozumiano ogólnie południowo-wschodnie województwa II Rzeczypospolitej, w tym także region nad środkowym Bugiem, np. w wydrukowanej ok. 1939 roku książeczce *Lwów i ziemia czerwieńska* wzmiankowane są m.in. grody w Czermnie-Czerwieniu oraz Gródku-Wołyniu jako najstarsze części składowe ziemi czerwieńskiej⁵⁷.

Należy podkreślić, iż sam termin ziemia czerwieńska – jak ustaliła Katarzyna Błachowska – został wprowadzony i był lansowany świadomie jako ekwiwalent terminu Galicja Wschodnia – chodziło tu tak o wymazanie dziedzictwa zaborów, jak i ukraińskiego terminu *Halycyna*⁵⁸.

⁵⁰ D. Piotrowska, *Z działalności instytucji II Rzeczypospolitej chroniących zabytki archeologiczne na zachodniej Ukrainie*, „Przegląd Archeologiczny” 2006, nr 54, s. 74.

⁵¹ Z. Durczewski, *Stary Zamek w Grodnie w świetle wykopalisk dokonanych w latach 1937–1938*, Grodno 1939.

⁵² D. Piotrowska, *Z działalności instytucji II Rzeczypospolitej chroniących zabytki archeologiczne na zachodniej Ukrainie*, „Przegląd Archeologiczny” 2006, nr 54, s. 76–80; J. Pasternak, *Katedra halicka w Kryłosie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1938, nr 6/1, s. 57–65.

⁵³ R. Jakimowicz, *Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii (próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia)*, Równe 1933; D. Piotrowska, *Z działalności instytucji II Rzeczypospolitej chroniących zabytki archeologiczne na zachodniej Ukrainie*, „Przegląd Archeologiczny”, 2006, nr 54, s. 80; M. Wołoszyn, *Die frühmittelalterlichen orthodoxen Devotionalien in Polen und die Entstehung der ältesten Ostgrenze Polens. Forschungsgeschichte und Forschungsperspektiven*, [w:] M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (red.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, t. 2, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2012, s. 257–258.

⁵⁴ J. Chochorowski, *Tadeusz Sulimirski (1898–1983) – patriota i uczonec*, [w:] B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn (red.), *Od Bachórze do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, Kraków–Rzeszów 2016, s. 783–806; K. Kozłowski, O. Sytnyk = C. K. Козловский, О. Ситник (red.), *Professor Leon Kozłowski = Професор Леон Козловський*, Lwów–Warszawa = Львів–Варшава 2010.

⁵⁵ S. Zakrzewski przez cały okres międzywojenny interesował się zagadnieniem pogranicza polsko-ruskiego, w tym problematyką Grodów Czerwieńskich; por. na ten temat: K. Błachowska, *Dzieje Rusi w badaniach historyków lwowskich dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] J. Maternicki, L. Zaszkilniak (red.), *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. 3, Rzeszów 2005, s. 380–391; J. Tyszkiewicz, *Uwagi o działalności politycznej St. Zakrzewskiego*, [w:] J. Pisulińska, P. Sierzęga, L. Zaszkilniak (red.), *Historia–Mentalność–Tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*, Rzeszów 2008, s. 459–470; M. Wołoszyn, *Die frühmittelalterlichen orthodoxen Devotionalien in Polen und die Entstehung der ältesten Ostgrenze Polens. Forschungsgeschichte und Forschungsperspektiven*, [w:] M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (red.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, t. 2, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2012, s. 256–257.

⁵⁶ P. Sierzęga, *Kazimierz Tyszkowski (1894–1940). Z dziejów nauki polskiej w międzywojennym Lwowie*, Rzeszów 2011, s. 236–243.

⁵⁷ K. Małczyński, T. Mańkowski, F. Pohorecki, M. Tyrowicz, *Lwów i ziemia czerwieńska*, Lwów 1939, s. 16.

⁵⁸ K. Błachowska, *Cherven' Towns: 'gold apple' of archaeology – 'gordian knot' of historiography. The region's history up to 1340 in the perspective of Polish, Russian and Ukrainian historians, 18th–20th century = Grody Czerwieńskie: „złote jabłko archeologii” – „węzeł gordyjski” historiografii. Dzieje regionu do roku 1340 w ujęciu historyków polskich, rosyjskich i ukraińskich, XVIII–XX w.*, [w:] M. Wołoszyn (red.), *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th–21st cc. = Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiogra-*

Istotne jest to, iż w „Gazecie Lwowskiej” z 2 grudnia 1936 roku zamieszczono informację o planach powołania do życia we Lwowie Muzeum Pradziejów Ziemi Czerwieńskiej⁵⁹.

Otwarcie placówki planowano na rok 1940. Z oczywistych powodów nie doszło do tego. We wrześniu 1939 roku pracujący na rzecz działu prehistorycznego planowanego muzeum Leon Kozłowski został aresztowany i wywieziony do Moskwy⁶⁰, z kolei zbiory lwowskie zostały świadomie przemieszane przez okupantów⁶¹.

Zapewne, gdyby nie wybuch wojny, podjęto by we Lwowie szersze badania nad południowo-wschodnimi województwami II RP, w tym archeologiczne. Stało się jednak inaczej, planowane Muzeum Pradziejów Ziemi Czerwieńskiej nie powstało, a Ewa i Karol Maleczyńscy angażujący się w badania tego regionu znani są dziś jako badacze Śląska⁶².

Po II wojnie światowej badania nad wiekami średnimi zostały całkowicie skoncentrowane na terenie Wielkopolski, Śląska i Pomorza. Od roku 1945 – w rezultacie utraty Lwowa oraz Wilna – brakuje w Polsce na wschód od Wisły dużych ośrodków naukowych i muzealnych. Intrygujące jest pytanie, dlaczego w okresie PRL nie stworzono tu ani jednego ośrodka Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN.

Badania podejmowane w regionie Grodów Czerwieńskich w latach 50. XX wieku zakończyły się całkowitą porażką. Jak wspominała na przełomie tysiącleci ich uczestniczka, historyk Teresa Dunin-Wąsowicz:

Zmarnowane są prace wykopaliskowe, rozpoczęte przed wojną w Sasiadce [...], bezpowrotnie zmarnowano część badań pochodzących z Grodów Czerwieńskich, które mogły być „złotym jabłkiem” dla archeologów polskich⁶³.

fi XVIII–XXI w., t. 2, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2017, s. 17–594.

⁵⁹ Dwie nowe placówki kulturalne m. Lwowa, „Gazeta Lwowska”, R. 129 (2 XII 1936), s. 2.

⁶⁰ J. Lech, *Z badań polsko-ukraińskich związków w archeologii do II wojny światowej*, „Przegląd Archeologiczny” 2006, nr 54, s. 46; S. K. Kozłowski, O. Sytnyk = C. K. Козловский, О. Ситник (red.), *Profesor Leon Kozłowski = Професор Леон Козловський*, Lwów–Warszawa = Львів–Варшава 2010.

⁶¹ M. Matwijów, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945–1948*, Wrocław 1996, s. 20–23.

⁶² K. J. Matwijowski, *Lwowscy historycy współtwórcami wrocławskiego ośrodka badań historycznych*, [w:] *W kręgu myśli Władysława Czaplińskiego*, Wrocławskie Prace z Historii Nowożytnej 1, F. Wolański, L. Ziatkowski (red.), Wrocław 2016, s. 15–25.

⁶³ T. Dunin-Wąsowicz, *Głos w dyskusji*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Kraków 2000, s. 251.

Reasumując, należy podkreślić, iż prezentacja w powstającym Muzeum Ziemi Wschodnich zabytków archeologicznych, w tym zwłaszcza z regionu Grodów Czerwieńskich, stanowiłaby nawiązanie do tradycji II RP.

II.4. Konieczność sformułowania popularno-naukowej narracji na temat pogranicza polsko-ruskiego

Upadek systemów totalitarnych w Europie Środkowo-Wschodniej i Wschodniej w latach 1989–1991 oraz fakt, iż modernizacja tej części Europy dokonywała się w duchu neoliberalnym, miały oczywiście wiele konsekwencji. Należy wskazać na dwa zjawiska istotne z punktu widzenia badań nad przeszłością⁶⁴:

1) państwo w znacznym stopniu wycofało się z roli mecenasa kultury – w dużej mierze na tym obszarze zastąpił je wolny rynek;

2) choć starające się o akces do Unii Europejskiej kraje tzw. Grupy Wyszehradzkiej przygotowały wystawę poświęconą wiekom średnim, której tytuł jasno wskazywał na europejskie aspiracje mieszkańców regionu (*Europas Mitte um 1000 = Střed Evropy okolo roku 1000 = Európa középe 1000 körül = Europa środkowa okolo roku 1000 = Stred Európy okolo roku 1000*)⁶⁵, to generalnie odległa przeszłość przestała być istotna dla państw tego regionu.

Po roku 1989 ważna stała się przede wszystkim historia XX wieku, stąd w badania tego okresu zainwestowano znaczne sumy⁶⁶. Oznaczało to poważną zmianę roli archeologii, która od drugiej połowy XIX wieku dla mieszkańców Europy Środkowej była czymś niezwykle ważnym. W Niemczech stanowiła jeden z filarów *Heimatkunde*, a z czasem – m.in. dzięki Gustawowi Kossinie, stała się *eine hervorragend nationale Wissenschaft*⁶⁷.

⁶⁴ Szerzej na ten temat: M. Wołoszyn, *Wie betreibt man Archäologie in einem Land, in dem es nur um „warmes Wasser aus dem Wasserhahn” geht? Zur frühgeschichtlichen Archäologie in Polen nach der Wende*, [w:] J. Drauschke, R. Prien (red.), *Quo Vadis Frühgeschichtliche Archäologie?*, Studien zu Spätantike und Frühmittelalter 9, Hamburg 2020, s. 185–267.

⁶⁵ Por. A. Wiczeorek, H. M. Hinz (red.), *Europas Mitte um 1000*, vol. I–III, Stuttgart 2000; por. Z. Kurnatowska, *Archeolodzy wobec politycznej wymowy swoich źródeł*, [w:] J. Olko (red.), *Dawne kultury w ideologiach XIX i XX wieku*, Warszawa 2007, s. 46.

⁶⁶ C. Lau, *Erinnerungsverwaltung, Vergangenheitspolitik und Erinnerungskultur nach 1989: Institute für nationales Gedenken im östlichen Europa im Vergleich*, Göttingen 2017.

⁶⁷ Por. H. Steuer (red.), *Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995*, Berlin–New York 2001.

Paradoksalnie uczeń, a następnie zaciekle wróg Kossiny – polski archeolog Józef Kostrzewski – pojmował archeologię i jej zadania podobnie, z tą jednak różnicą, że zamiast chwały dawnych Germanów miała ona opiewać dzieje Słowian. Odległa przeszłość miała być argumentem na rzecz współczesności, przede wszystkim przebiegu granic, ale i budowania narodowej dumy. Badanie przeszłości miało stać się ogólnonarodowym zadaniem. Najlepszym przykładem są, wspomniane już, a zorganizowane właśnie przez Kostrzewskiego wykopaliska w Biskupinie – stolicy prąsłowiańskiej Polski – realizowane dzięki publicznym składkom, a także odwiedzane przez najważniejszych dostojników państwowych⁶⁸.

W przypadku Polski i innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej⁶⁹ pojmowanie archeologii jako nauki w służbie (chwały) narodu, dyscypliny stojącej na straży jego odwiecznych siedzib, stało się po II wojnie światowej dominujące. Wskazać można choćby na badania nad Słowianami i Dakami w Rumunii⁷⁰ czy nad Wielkimi Morawami w Czechosłowacji⁷¹. Podkreślanie wagi dziedzictwa słowiańskiego w realizowanych po 1945 roku badaniach nad dziejami Węgier czy NRD nie było rzecz jasna przypadkiem. Tendencje te osiągnęły jednak największe rozmiary w Polsce, gdzie archeologia stała się ważnym argumentem za

słusznnością granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej, za polskością Szczecina czy Wrocławia⁷², a prąsłowiański Biskupin – jednym z polskich miejsc pamięci.

Wielu z nas uważało, iż w 1989 roku ta epoka w dziejach archeologii odeszła w cień. Chyba najbardziej wyraził tę myśl Krzysztof Pomian, pisząc w artykule *Archeologia, historia, naród*: „Na szczęście tę dyskusję [o początkach Słowian – M.W.] mamy już za sobą”⁷³.

Przeszłość w „naszej” części Europy przestała być częścią „patriotycznego obowiązku”, a stała się jednym z elementów przemysłu rozrywkowego. Może najbardziej wyrazistym na to dowodem jest ewolucja wspomnianego już Biskupina, który z narodowej pamiątki o wspaniałej przeszłości stał się miejscem – mocno skomercjalizowanego – „show”⁷⁴. Ta tendencja widoczna jest także, gdy obserwujemy ewolucję placówek muzealnych, które ze statecznych (i statycznych) skarbnic narodowych (czy też regionalnych) pamiątek stały się miejscami interaktywnej komunikacji z przeszłością, która w coraz większym stopniu postrzegana jest jako źródło przyjemności⁷⁵. Świadczą o tym także wystawy archeologiczne, gdzie zabytki zastępują atrakcyjne dla dzieci gadżety⁷⁶.

Od pewnego czasu obserwujemy jednak zjawisko odmienne, w którym pielęgnuje się lokalność, regionalność, tradycyjnie pojmowany patriotyzm. Po części jest to uzasadniona (a w każdym razie zrozumiała) reakcja na globalizację i komercjalizację współczesnego świata. Równocześnie jednak coraz silniej widoczne są m.in. w Europie Środkowo-Wschodniej ruchy nacjonalistyczne czy po-

⁶⁸ D. Piotrowska, *Biskupin – ideologie – kultura*, [w:] B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Archeologia, kultura, ideologie*, Biskupińskie Prace Archeologiczne nr 3, Biskupin–Warszawa 2004, s. 91–155.

⁶⁹ F. Hadler, *Drachen und Drachentöter. Das Problem der nationalgeschichtlichen Fixierung in den Historiographien Ostmitteleuropas nach dem Zweiten Weltkrieg*, [w:] Ch. Conrad, S. Conrad (red.), *Die Nation schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*, Göttingen 2002, s. 137–164; Z. Kurnatowska, S. Kurnatowski, *Der Einfluss nationalistischer Ideen auf die mitteleuropäische Urgeschichtsforschung*, [w:] J. Piskorski, J. Hackmann, R. Jaworski (red.), *Deutsche Ostforschung und polnische Westforschung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Disziplinen im Vergleich*, Osnabrück–Poznań 2002, s. 93–103; S. Brather, *Slawenbilder. 'Slawische Altertumskunde' im 19. und 20. Jahrhundert*, [w:] S. Brather, V. Spinei, G. Bilavski (red.), *Archaeology and Identity. Central and East Europe in the Early Middle Ages*, Bucureşti 2008, s. 87–128.

⁷⁰ F. Curta, *The changing image of the Early Slavs in the Rumanian historiography and archaeological literature. A critical survey*, [w:] F. Curta, V. Spinei (red.), *Text, context, history, and archaeology: studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, Bucureşti 2009, s. 131–216.

⁷¹ F. Hadler, *Der Magna-Moravia-Mythos zwischen Geschichtsschreibung und Politik im 19. und 20. Jahrhundert*, [w:] E. Behring, L. Richter, W. Schwarz (red.), *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas*, Stuttgart 1999, s. 275–289.

⁷² Z. Kobyliński, G. Rutkowska, *Propagandist use of history and archaeology in justification of Polish rights to the 'Recovered Territories' after World War II*, „Archeologia Polona” 2005, nr 43, s. 51–124.

⁷³ K. Pomian, *Archeologia, historia, naród*, [w:] B. Wawrzykowska (red.), *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 140-lecia muzealnych zbiorów archeologicznych w Toruniu. Toruń 16–17 maja 2002*, Toruń 2004, s. 14.

⁷⁴ Por. <http://www.biskupin.pl/wydarzenie/xxv-jubileuszowy-festyn-archeologiczny> [dostęp: 06.06.2019].

⁷⁵ M. Pawleta, *Przeszłość jako źródło przyjemności*, „Przegląd Archeologiczny” 2001, nr 59, s. 27–54; F. Mattassa, *The Role of the museum in the 21st Century*, [w:] M. Wysocki (red.), *I Kongres Muzealników Polskich*, Warszawa 2015, s. 272; S. Czopek, J. Górski (red.), *Między nauką a popularyzacją. Muzea i parki archeologiczne*, Kraków 2016.

⁷⁶ M. Pawleta, *Przeszłość we współczesności. Studium metodologiczne archeologicznie kreowanej przeszłości w przestrzeni społecznej*, Poznań 2016.

pulistyczne, które wykorzystują przeszłość do inscenizacji swego patriotyzmu czy raczej – jedynie stylizowanego na patriotyzm – nacjonalizmu⁷⁷. Tendencja ta nabrała na sile dzięki Internetowi, który umożliwił i umożliwia formułowanie i wypowiedanie własnych sądów. Wydawało się, iż łatwość wyrażania samego siebie spowoduje, że stanie się on kolejnym filarem demokracji, społeczeństwa otwartego, że jest to medium, którego opresyjne państwa nie będą w stanie kontrolować. Dziś stosunek do Internetu jest dużo bardziej sceptyczny. Oczywiście od dawna istnieją gazety, stacje telewizyjne o wyraźnie zdefiniowanym profilu politycznym, obyczajowym etc. Dopiero jednak Internet spowodował możliwość stworzenia całkowicie zamkniętego świata w całości dostosowanego do własnych potrzeb, gustów, wyobrażeń. Zjawisko to nazywane jest – żartobliwie – „The Daily Me” [Moją Gazetą] albo też *kokonami informacyjnymi / bankami filtrującymi*⁷⁸.

Ma także ogromne znaczenie dla naszych wyobrażeń o przeszłości (i będzie mieć coraz większe!). Już od dawna nie kreują ich (jedynie) naukowcy czy też osoby współpracujące z naukowcami, np. dziennikarze. Tak było zawsze. Wystarczy przypomnieć postać Ericha von Dänikena⁷⁹. A jednak Internet przyniósł dalszą zmianę. Stosunkowo tanim kosztem zbudować można *kokony informacyjne / banki filtrujące* dla zwolennika odpowiednio: prasłowiańskiego, pragermańskiego czy też prailiryskiego Biskupina. Znakomitym przykładem jest teoria Wielkiej Lechii⁸⁰ czy też działalność Tomasza Kosińskiego⁸¹. Słowianie i ich wspaniali władcy zasiedlać mieli Europę już setki lat przed Chrystusem. Bardzo charakterystyczne jest, że np. najnowsze „dzieło” Tomasza Kosińskiego dedykowane jest Józefowi Kostrzewskiemu. Kosiński, politolog mieszkający na Filipi-

nach⁸², znakomicie stylizuje się na obiektywnego fascynata słowiańską przeszłością⁸³.

Reasumując, trzeba podkreślić, iż pogranicze polsko-ruskie, w tym Grody Czerwieńskie, jest pojęciem obecnym w polskiej (a także ukraińskiej) kulturze. Z tego powodu wyobrażenia o tym obszarze winny być kształtowane przez Państwo Polskie. W przeciwnym wypadku narrację na ten temat zdominują elektroniczni oszuści, w rodzaju specjalistów od Wielkiej Lechii.

Problemem jest jednak nie tylko świat elektroniczny. Jednym z elementów „współczesnej kultury historycznej jest pojawienie się różnego rodzaju inscenizacji, performansów [...] określanych zbiorczą nazwą widowiska przeszłości [...]”⁸⁴, w wypadku archeologii najczęściej mianem festynu.

Zjawisko to dotyczy także środkowego Pobuża. Od kilku lat tak w Czermnie-Czerwieniu, jak i w pobliskiej Sąsiadce-Sutiesku organizowane są festyny archeologiczne⁸⁵. Oczywiście jest, iż oprócz fascynacji przeszłością⁸⁶ istotne dla organizatorów tego rodzaju imprez są nadzieje na komercjalizację przeszłości, przede wszystkim poprzez zwiększenie liczby odwiedzających daną gminę. Zakazanie organizacji festynów jest całkowicie nierealne, natomiast pozostawienie sprawy „samej sobie” w ewidentny sposób przyczynia się do dewastacji zabytkowych obiektów. Władze samorządowe bowiem – mimo składanych deklaracji – traktują majdany grodzisk czy też podgrodzia jako „naturalne” miejsca parkingowe.

O tym, że uczestnicy tego typu imprez nie muszą dewastować stanowisk archeologicznych, świadczy zorganizowana w lipcu 2018 roku rekonstrukcja bitwy z 1018 roku, w której głównemu

⁸² Por. https://go2arkadia.com/pl_PL/ (por. https://go2arkadia.com/pl_PL/).

⁸³ Por. T. Kosiński, *Rodowód Słowian*, Warszawa 2017, s. 5; na temat wielkiej Lechii zob. R. Żuchowicz, *Wielka Lechia. Źródła i przyczyny popularności teorii pseudonaukowej okiem historyka*, Warszawa 2018; A. Wójcik, *Fantazmat Wielkiej Lechii. Jak pseudonauka zawładnęła umysłami Polaków*, Oświęcim 2019.

⁸⁴ M. Pawleta, *Przeszłość we współczesności. Studium metodologiczne archeologicznie kreowanej przeszłości w przestrzeni społecznej*, Poznań 2016, s. 216.

⁸⁵ W wypadku Czermnia zob. <https://www.facebook.com/events/163824620783746> [dostęp: 18.05.2018] oraz <http://czerwien.pl/zalozenia> [dostęp: 18.05.2018]; w wypadku Sąsiadki por. <https://www.youtube.com/watch?v=RCbP8yO3z9k&feature=youtu.be> [dostęp: 18.05.2018].

⁸⁶ Trudno tu nie wspomnieć o władzach gminy Tyśzowce (woj. lubelskie, pow. tomaszowski), które wielokrotnie pomagały w trakcie prac wykopaliskowych w Czermnie.

⁷⁷ V. Havlík, A. Pinková (red.), *Populistic parties in East-Central Europe*, Brno 2012; w kontekście archeologii: R. Hoppadietz, K. Reichenbach, *Nationalist Appropriations of Open-air Museums and Prehistory Re-enactment in Germany and Poland: Past and Current Trends of the Politicisation of Archaeological Heritage*, [w:] R. Kusek, J. Purchla (red.), *Heritage and Society*, Kraków 2019, s. 207–232.

⁷⁸ Por. C. R. Sunstein, *Infotopia. How many minds produce knowledge*. Oxford 2006, s. 265; przyp. 29; C. R. Sunstein, *Republic. Divided Democracy in the Age of social media*, Princeton 2017, s. 9; E. Pariser, *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You*, New York 2011.

⁷⁹ Por. <http://www.daniken.com/> [dostęp: 06.06.2019].

⁸⁰ Por. J. Bieszk, *Królowie Lechii i Lechici w dziejach*, Warszawa 2017.

⁸¹ Por. <http://slavia-lechia.pl/> [dostęp: 06.06.2019].

organizatorowi tego wydarzenia – Bartłomiejowi Barciekiemu (Muzeum im. ks. Stanisława Staszica w Hrubieszowie) – udało się pogodzić dobrą zabawę z ochroną grodziska w Gródku-Wołyńiu.

Konieczne jest jednak jeszcze silniejsze włączenie się w organizowanie takich imprez przedstawicieli świata nauki. Powstające muzeum jako jednostka ponadregionalna mogłoby odegrać tutaj ważną rolę.

Ogromnym problemem, na który należy zwrócić uwagę, jest masowe rabowanie stanowisk archeologicznych (w tym Czerwna) przez wyposażonych w coraz to lepsze wykrywacze metali „detektorystów”. Oczywiście problem ten nie jest ograniczony do Polski i jej wschodnich sąsiadów, choć osiągnął tutaj katastrofalne rozmiary⁸⁷.

Uświadomienie mieszkańcom nadbużańskich wiosek, iż tolerowanie „detektorystów” zubaża na dłuższą metę ich region, zmniejszając jego atrakcyjność turystyczną, jest jednym ze sposobów na zmierzenie się z tą plagą współczesnej archeologii. Działania popularyzatorskie nakierowane na lokalne społeczności choć przyniosły już efekty, winny ulec wyraźnemu wzmocnieniu.

Podsumowując, stwierdzić należy, że ani sama przeszłość, ani potrzeba pamięci o przeszłości, o ważnych niegdyś ludziach i miejscach – nie znikną. Dotyczy to także Grodów Czerwieńskich i innych regionów tworzących pogranicze polsko-ruskie. Aby jednak dobrze ową pamięć o przeszłości zagospodarować, potrzebujemy nie tylko naukowców, ale i profesjonalnych popularyzatorów oraz finansowego wsparcia państwa. Jeżeli tych trzech elementów zabraknie, przeszłość nie zniknie – ale jej obraz kształtować będą detektorzyści-złodzieje i elektroniczni szarlatani w rodzaju specjalistów od Wielkiej Lechii!

II.5. Spalone Muzeum

Tytuł niniejszego podrozdziału został zapożyczony z książki Pawła Kowala *Testament Prometeusza*. Traktuje ona o polityce wschodniej III RP, jest więc ściśle związana z omawianym zagadnieniem Muzeum Ziemi Wschodnich. Niestety – muszę przerazić muzealników – nie chodzi tu o żadną przenośnię, a właśnie o akt spalenia muzeum. Oddajmy głos Pawłowi Kowalowi, który pisząc o niemieckiej polityce wschodniej (a więc m.in.

o pamięci Niemców o ich Kresach), wspomina opublikowaną w 1978 roku książkę Siegfrieda Lenza *Muzeum ziemi ojczystej (Heimatmuseum; wydanie oryginalne 1978, tłumaczenie polskie 1991):*

Bohater tej głośnej książki, Zygmunt Rogalla tworzy muzeum Łukowca (Elku) w Szlezewiku-Holsztynie. Już podczas otwarcia muzeum słyszy w przemówieniu przedstawiciela rządu krajowego dwuznaczne tony sugerujące możliwość rewindykacji terytoriów na wschodzie utraconych przez Niemcy w wyniku II wojny światowej. Z czasem obserwuje, jak muzeum – jego dzieło – wznaga rewizjonistyczne tendencje wśród niemieckich wysiedleńców z Mazur. W końcu sam Rogalla decyduje się spalić muzeum. Scena ta może być odczytywana jako niechęć do manipulacji historią w realizacji jakiejś taktyki politycznej, ale moim zdaniem bardziej jako metafora pożegnania ze starym „niemieckim Wschodem”⁸⁸.

Zainteresowanych porównaniem niemieckiej i polskiej polityki wschodniej odsyłam do lektury studium Pawła Kowala. Przywołałem fragment tego opracowania nie bez przyczyny. Należy sobie jasno powiedzieć: planowane muzeum bez względu na wolę jego twórców i tak będzie określane mianem Muzeum Kresów. Bez względu na to, czy Kresy, ziemie wschodnie będziemy postrzegać przez sentymentalno-patriotyczne okulary Henryka Sienkiewicza, czy też dużo krytyczniej, nawet tak krytycznie, jak np. Jan Sowa⁸⁹, to jest oczywiste, że placówka ta będzie ważna nie tylko dla nas (Polaków), ale i dla Litwinów, Łotyszy, Białorusinów, Ukraińców, a także Żydów, Ormian, a nawet Czechów czy Niemców (zamieszkujących niegdyś Wołyń). Warto podkreślić: od kilku lat Ukraińcy nie są już po prostu naszymi wschodnimi sąsiadami, w ogromnej liczbie zamieszkują Polskę, a wkrótce dzieci owych emigrantów zaczęną uczęszczać do polskich szkół i – jako polscy uczniowie – będą odwiedzać Muzeum Dawnych Ziemi Wschodnich.

Choć brzmi to banalnie, to prawdą jest, że sukces tej placówki będzie zależał w dużej mierze od tego, w jaki sposób odpowiemy na pytanie: Jakiej

⁸⁸ P. Kowal, *Testament Prometeusza. Źródła polityki wschodniej III Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wojnowice 2018, s. 46.

⁸⁹ J. Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011; o Kresach z różnych perspektyw, w tym postkolonialnej, zob. H. Gala, *Rzeczpospolita Szlachecka – twór kolonialny?*, [w:] J. Kieniewicz (red.), *Perspektywy kolonializmu w Polsce, Polska w perspektywie kolonialnej* (Debaty Artes Liberales 10), Warszawa 2016, s. 275–299.

⁸⁷ S. A. Hardy, *Quantitative analysis of open-source data on metal detecting for cultural property: Estimation of the scale and intensity of metal detecting and the quantity of metal-detected cultural goods*, „Cogent Social Sciences” 2017, nr 3 (<https://www.cogentoa.com/article/10.1080/23311886.2017.1298397>) [dostęp: 06.06.2019].

przeszłości potrzebuje przyszłość⁹⁰, a zatem czy Muzeum służyć będzie pielęgnowaniu polskiej pamięci o obszarach stanowiących niegdyś część państwa polskiego, czy też uda nam się stworzyć placówkę, w której swoją historię odnajdą także potomkowie niepolskich mieszkańców Kresów.

Pytanie jest zasadne: wystarczy bowiem wskazać na opracowanie przygotowane pod redakcją Andrzeja Nowaka, a noszące charakterystyczny („pluralistyczny”) tytuł *Historie Polski*⁹¹, czy na międzynarodowy sukces książki Timothy Snydera⁹².

Chciałbym jasno powiedzieć: współpraca z badaczami zza naszej wschodniej granicy jest elementem niezbędnym przy kreowaniu Muzeum Ziemi Wschodnich. Moje własne doświadczenia wskazują, iż współpraca ta nie będzie łatwa. Nie ma jednak innej drogi. Warto tu wskazać na przykład dwóch odmiennych sposobów radzenia sobie z traumą straty: I wojna światowa przyniosła kres mocarstwowej pozycji tak Austrii, jak i Węgier. Ci drudzy do dziś celebrują pamięć o Trianon, Wiedeń zaś stał się znakomitym ośrodkiem badawczym, w ogromnej mierze stymulującym badania historyczne na obszarach rządzonych niegdyś przez Habsburgów. Wydaje się, że to drugie rozwiązanie jest atrakcyjniejsze.

Polsko-ukraińska czy polsko-litewska dyskusja na temat dwóch ostatnich stuleci nie będzie łatwa i – jak sądzę – nie przyniesie konsensusu. Warto w tym kontekście zauważyć, iż właśnie dlatego wręcz konieczne jest uwzględnienie w spektrum działania Muzeum także wieków średnich. Tu emocji jest mniej, łatwiej będzie o ustalenie wspólnego stanowiska. A od czegoś trzeba zacząć!

Czy Lublin sprostą opisanym powyżej zadaniom? Pytanie to jest pochodną dyskusji o tym, jak w ogóle ma rozwijać się Polska Wschodnia. Z pewnością jednak miasto unii lubelskiej, miasto Jerzego Kłoczowskiego, wieloletniego dyrektora Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, nieprzypadkowo zostało wybrane na siedzibę Muzeum Ziemi Wschodnich RP.

⁹⁰ Nawiązuję tu do tytułu rozprawy T. Stryjka, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004*, Warszawa 2007.

⁹¹ Por. *Historie Polski w XIX wieku*, A. Nowak (red.), Warszawa 2015, t. 5.

⁹² T. Snyder, *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999*, Sejny 2009.

BIBLIOGRAFIA

- Aust Martin, *Polen und Russland im Streit um die Ukraine. Konkurrierende Erinnerungen an die Kriege des 17. Jahrhunderts in den Jahren 1934 bis 2006*, Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 74, Wiesbaden 2009.
- Benecke Werner, *Die Kresy – ein Mythos der polnischen Geschichte*, [w:] *Politische Mythen im 19. und 20. Jahrhundert in Mittel- und Osteuropa*, Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 24, red. H. Hein-Kircher, H. Henning Hahn, Marburg 2006, s. 257–278.
- Biesz Janusz, *Królowie Lechii i Lechici w dziejach*, Warszawa 2017.
- Błachowska Katarzyna, *Cherven' Towns: 'gold apple' of archaeology – 'gordian knot' of historiography. The region's history up to 1340 in the perspective of Polish, Russian and Ukrainian historians, 18th–20th century = Grody Czerwieńskie: „złote jabłko archeologii” – „węzeł gordyjski” historiografii. Dzieje regionu do roku 1340 w ujęciu historyków polskich, rosyjskich i ukraińskich, XVIII–XX w.*, [w:] *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th–21st cc.* = *Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII–XXI w.*, vol. II, red. M. Wołoszyn, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2017, s. 17–594.
- Błachowska Katarzyna, *Dzieje Rusi w badaniach historyków lwowskich dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. 3, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, Rzeszów 2005.
- Brather Sebastian, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42, Berlin 2004.
- Brather Sebastian, *Slawenbilder. 'Slawische Altertumskunde' im 19. und 20. Jahrhundert*, [w:] *Archaeology and Identity. Central and East Europe in the Early Middle Ages*, red. S. Brather, V. Spinei, G. Bilavski, București 2008, s. 87–120.
- Brzostowicz Michał, *Osiągnięcia Józefa Kostrzewskiego w badaniach nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*” 2014, 50/1, s. 89–100.
- Buko Andrzej, *Czy Józef Kostrzewski był badaczem wczesnego średniowiecza?*, „*Fontes Archaeologici Posnanienses*” 2014, 50/1, s. 101–110.
- Buko Andrzej, *Identyfikacja etniczna w archeologii wczoraj i dziś: nadzieje i rozczarowania*, [w:] *Mysł badawcza Aleksandra Gardawskiego*, red. H. Taras, Lublin 2015, s. 203–217.
- Chochorowski Jan, *Tadeusz Sulimirski (1898–1983) – patriotą i uczony*, [w:] *Od Bachórze do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, red. B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn, Kraków–Rzeszów 2016, s. 783–806.
- Curta Florian, *The changing image of the Early Slavs in the Rumanian historiography and archaeological literature. A critical survey*, [w:] *Text, context, history, and archaeology: studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, red. F. Curta, V. Spinei, București 2009, s. 131–216.
- Dunin-Wąsowicz Tadeusz, *Głos w dyskusji*, [w:] *Ziemi polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 251–253.
- Durczewski Zdzisław, *Stary Zamek w Grodnie w świetle wykopalisk dokonanych w latach 1937–1938*, Grodno 1939.

- Dwie nowe placówki kulturalne m. Lwowa, „Gazeta Lwowska”, R. 129 (2 XII 1936), s. 2.
- Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995, red. H. Steuer, Berlin–New York 2001.
- Europas Mitte um 1000, vol. I–III, red. A. Wieczorek, H. M. Hinz, Stuttgart 2000.
- Frontiers in the Middle Ages, red. O. Merisalo, P. Pahta, Lovain-la-Neuve 2006.
- Gieysztor Aleksander, *L'Europe chretienne autour de l'an mille et ses nouveaux adherents*, [w:] red. P. Urbańczyk, *Early Christianity in Central and East Europe*, Warszawa 1997, s. 13–20.
- Grala Hieronim, *Rzeczpospolita Szlachecka – twór kolonialny?*, [w:] J. Kieniewicz (red.), *Perspektywy kolonializmu w Polsce, Polska w perspektywie kolonialnej* (Debaty Artes Liberales 10), Warszawa 2016, s. 275–299.
- Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter. 11. Symposium des Mediävistenverbandes vom 14. bis 17. März 2005 in Frankfurt an der Oder, red. U. Knefelkamp, K. Bosselmann-Cyran, Berlin 2007.
- Grenzräume und Grenzüberschreitung im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa, red. K. Herbers, N. Jaspert, Berlin 2007.
- Grossman Anna, *Biskupin w 'międzyczasach'. Katalog powinności*, [w:] *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze w osiemdziesiąt rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów*, red. J. Kolendo, A. Mierzwiński, S. Możdziej, L. Żygadło, Wrocław 2013, s. 747–759.
- Hadler Frank, *Der Magna-Moravia-Mythos zwischen Geschichtsschreibung und Politik im 19. und 20. Jahrhundert*, [w:] *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas*, red. E. Behring, L. Richter, W. Schwarz, Stuttgart 1999, s. 275–289.
- Hadler Frank, *Drachen und Drachentöter. Das Problem der nationalgeschichtlichen Fixierung in den Historiographien Ostmitteleuropas nach dem Zweiten Weltkrieg*, [w:] *Die Nation schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*, red. Ch. Conrad, S. Conrad, Göttingen 2002, s. 137–164.
- Historie Polski w XIX wieku, red. A. Nowak, t. 5, Warszawa 2015.
- Hoppadietz Ralf, Reichenbach Karin, *Nationalist Appropriations of Open-air Museums and Prehistory Re-enactment in Germany and Poland: Past and Current Trends of the Politicisation of Archaeological Heritage*, [w:] *Heritage and Society*, red. R. Kusek, J. Purchla, Kraków 2019, s. 207–232.
- Jakimowicz Roman, *Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii (próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia)*, Równe 1933.
- Jamka Rudolf, *Wyniki badań wykopaliskowych na kopcu Krakusa w Krakowie*, „Slavia Antiqua” 1965, nr 12, s. 183–233.
- Janeczek Andrzej, *Ruś w Koronie: stara nazwa i nowa tożsamość regionalna (po aneksji w połowie XIV wieku)*, [w:] red. A. Janeczek, M. Parczewski, M. Dzik, *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych (Materiały z V Kongresu Mediewistów Polskich, t. 3)*, Rzeszów 2019, s. 149–176.
- Janeczek Andrzej, *Zróżnicowanie etniczne wobec integracji państwowej i stanowej w późnośredniowiecznej Polsce*, [w:] red. S. Gawlas, *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, Warszawa 2011, s. 359–386.
- Janeczek Andrzej, *Ruś Czerwona – perypetie z nazwą*, [w:] *Ruś w epoce najazdów mongolskich*, „Colloquia Russica”, t. 3, 2013, s. 227–229.
- Kalaga Joanna, *Historia i stan badań*, [w:] *Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w X–XIII w. Studium interdyscyplinarne*, red. J. Kalaga, Warszawa–Pętkowice 2013, s. 17–19.
- Karwińska Anna, *Małe ojczyzny – między pamięcią a mitem. Przykład Kresów*, [w:] red. B. Tracz, *Pamięć Kresów. Kresy w pamięci*, Katowice–Gliwice–Warszawa 2019, s. 11–25.
- Kłoczowski Jerzy, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998.
- Kobyliński Zbigniew, Rutkowska Grażyna, *Propagandist use of history and archaeology in justification of Polish rights to the 'Recovered Territories' after World War II*, „Archeologia Polona” 2005, nr 43, s. 51–124.
- Kolbuszewski Jacek, *Kresy*, Wrocław 1996.
- Kosiński Tomasz, *Rodowód Słowian*, Warszawa 2017.
- Kostrzewski Józef, *Kultura prapolska*, Prace Instytutu Zachodniego 11, Poznań 1947, s. 7.
- Kowal Paweł, *Testament Prometeusza. Źródła polityki wschodniej III Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wojnowice 2018.
- Kozłowski Stefan K., *Archeologii wczesnodziejowej polskie początki*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 2014, 50/1, s. 199–203.
- Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów, red. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017, s. 114.
- Kukiel Marian, *Polskie nauki historyczne w niewoli*, „Teki Historyczne”, t. 7, 1955, s. 39–50.
- Kulesza Ryszard, Kowalewski Krzysztof, *Zrozumieć przeszłość. Starożytność i średniowiecze. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum*, Warszawa 2013.
- Kurnatowska Zofia, *Archeolodzy wobec politycznej wymowy swoich źródeł*, [w:] *Dawne kultury w ideologiach XIX i XX wieku*, red. J. Olko, Warszawa 2007, s. 37–47.
- Kurnatowska Zofia, Kurnatowski Stanisław, *Der Einfluss nationalistischer Ideen auf die mitteleuropäische Urgeschichtsforschung*, [w:] *Deutsche Ostforschung und polnische Westforschung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Disziplinen im Vergleich*, red. J. Piskorski, J. Hackmann, R. Jaworski, Osnabrück–Poznań 2002, s. 93–103.
- Lau Carola, *Erinnerungsverwaltung, Vergangenheitspolitik und Erinnerungskultur nach 1989: Institute für nationales Gedenken im östlichen Europa im Vergleich*, Göttingen 2017.
- Lech Jan, *Z badań polsko-ukraińskich związków w archeologii do II wojny światowej*, „Przegląd Archeologiczny” 2006, nr 54, s. 5–59.
- Lolo Radosław, Pieńkowska Anna, Towalski Rafał, *Historia i społeczeństwo. Historia wokół nas. Podręcznik dla szkoły podstawowej, klasa 5*, Warszawa 2009.
- Lübke Christian, „Germania Slavica” und „Polonia Ruthenica”, [w:] *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich*, red. K. Herbers, N. Jaspert, Berlin 2007, s. 175–190.
- Lübke Christian, Piotrowski Marcin, Wołoszyn Marcin, *Bevor Skrzetuski Bohun kennenlernte. Die Archäologie und das mittelalterliche Grenzgebiet zwischen Polen und der Alten Rus'*, Mitropa. Jahresheft des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas (GWZO), Jahrgang 2012, s. 8–15.
- Lübke Christian, Wołoszyn Marcin, *Zanim Skrzetuski poznał Bohuna – archeologia o pograniczu polsko-ruskim*, „Archeologia Żywa”, nr 6 (58; 2011), s. 40–45.
- Ludat Herbert, *Das sowjetische Geschichtsbild Polens*, Zeitschrift für Ostforschung 1 (1952), s. 371–387.
- Ludat Herbert, *Die polnische Wissenschaft im Sog Moskaus*, Osteuropa 2 (1952), s. 86–93.
- Makarski Władysław, *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*, Lublin 1996.

- Maleczyński Karol, Mańkowski Tadeusz, Pohorecki Feliks, Tyrowicz Marian, *Lwów i ziemia czerwieńska*, Lwów 1939.
- Matassa Freda, *The Role of the museum in the 21st Century*, [w:] *I Kongres Muzealników Polskich*, red. M. Wysocki, Warszawa 2015, s. 269–274.
- Matwijów Maciej, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945–1948*, Wrocław 1996.
- Matwijowski Krystyn J., *Lwowscy historycy współtwórcami wrocławskiego ośrodka badań historycznych*, [w:] *W kręgu myśli Władysława Czaplińskiego*, Wrocławskie Prace z Historii Nowożytnej 1, red. F. Wolański, L. Ziatkowski, Wrocław 2016, s. 15–25.
- Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, red. D. Abulafia, N. Berend, Cambridge 2002.
- Mędrzecki Włodzimierz, *Język dialogu historyków polskich i ukraińskich na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] *Na pograniczu 'nowej Europy'. Polsko-ukraińskie sąsiedztwo*, red. M. Zowczak, Warszawa 2010, s. 45–52.
- Mędrzecki Włodzimierz, *Kresowy kalejdoskop: wędrówki przez ziemię wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 2018.
- Między nauką a popularyzacją. Muzea i parki archeologiczne*, red. S. Czopek, J. Górski, Kraków 2016.
- Musin Aleksander, Wołoszyn Marcin, *Newly-Converted Europe – Digging In. An archaeological afterword*, [w:] *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, t. 2, red. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2012, s. 683–711.
- Natanson-Leski Jan, *Rozwój terytorialny Polski do roku 1572. Od czasów najdawniejszych do okresu przebudowy państwa w latach 1569–1572*, Warszawa 1964.
- National History and Imperial History: A Look at Polish-Russian Historiographical Disputes on the Borderlands in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, [w:] *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlapping National Histories in Modern Europe*, Writing the Nation 6, red. T. Frank, F. Hadler, Basingstoke 2011, s. 125–151.
- Nora Pierre, *Między pamięcią i historią. Les lieux de Mémoire*, „Tytuł Roboczy: Archiwum” 2009, nr 2.
- Obolensky Dimitri, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, Suffolk 1971.
- Pamięć Kresów – Kresy w pamięci*, red. B. Tracz, Katowice–Gliwice–Warszawa 2019.
- Parczewski Michał, *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni*, Kraków 1991.
- Pariser Eli, *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You*, New York 2011.
- Pasternak Jarosław, *Katedra halicka w Kryłosie*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1938, 6/1, s. 57–65.
- Paszkievicz Henryk, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Kraków 2002 (reprint).
- Pawleta Michał, *Przeszłość jako źródło przyjemności*, „Przegląd Archeologiczny” 2001, nr 59, s. 27–54.
- Pawleta Michał, *Przeszłość we współczesności. Studium metodologiczne archeologicznie kreowanej przeszłości w przestrzeni społecznej*, Poznań 2016.
- Piotrowska Danuta, *Biskupin – ideologie – kultura*, [w:] red. B. Gediga, W. Piotrowski, *Archeologia, kultura, ideologie*, Biskupińskie Prace Archeologiczne, nr 3, Biskupin–Warszawa 2004, s. 91–155.
- Piotrowska Danuta, *Z działalności instytucji II Rzeczypospolitej chroniących zabytki archeologiczne na zachodniej Ukrainie*, „Przegląd Archeologiczny” 2006, nr 54, s. 61–98.
- Pomian Krzysztof, *Archeologia, historia, naród*, [w:] *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 140-lecia muzealnych zbiorów archeologicznych w Toruniu. Toruń 16–17 maja 2002*, red. B. Wawrzykowska, Toruń 2004, s. 9–15.
- Populistic parties in East-Central Europe*, red. V. Havlík, A. Pinková, Brno 2012.
- Powieść minionych lat*, red. F. Sielicki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 313, 317.
- Profesor Leon Kozłowski = Професор Леон Козловський*, red. Kozłowski K., Sytnyk O. = C. K. Козловський, O. Ситник, Lwów–Warszawa = Львів–Варшава 2010.
- Rhode Gotthold, *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, Köln–Graz 1955, t. 1: *Im Mittelalter bis zum Jahre 1401*.
- Rhode Gotthold, *Literaturbericht über polnische Geschichte, I, Veröffentlichungen 1945 bis 1958*, *Historische Zeitschrift. Sonderheft 1* (1962), s. 158–211.
- Semkowicz Władysław, *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, „Kwartalnik Historyczny” 1925, nr 39/1, s. 258–314.
- Sierzęga Paweł, *Kazimierz Tyszkowski (1894–1940). Z dziejów nauki polskiej w międzywojennym Lwowie*, Rzeszów 2011.
- Silverman Helaine, *Contested cultural heritage. A selective historiography*, [w:] *Contested Cultural Heritage. Religion, Nationalism, Erasure, and Exclusion in a Global World*, red. H. Silverman, New York 2011, s. 1–49.
- Śladami przeszłości. Podręcznik do historii dla klasy pierwszej gimnazjum*, red. S. Roszak, Straszyn 2009, s. 205.
- Snyder Timothy, *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999*, Sejny 2009.
- Snyder Timothy, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, Warszawa 2015.
- Sowa Jan, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011.
- Stryjek Tomasz, *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004*, Warszawa 2007.
- Sunstein Cass R., *Infotopia. How many minds produce knowledge*, Oxford 2006.
- Sunstein Cass R., *Republic. Divided Democracy in the Age of social media*, Princeton 2017.
- Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu*, red. S. Gawlas, P. Żmudzki, Warszawa 2017.
- Szczerbowski Adam, *Grody Czerwieńskie w ziemi nadbużańskiej (W dziewięćsetną rocznicę śmierci Bolesława Chrobrego)*, „Przegląd Lubelsko-Kresowy” 1925, nr 9, s. 1–15.
- Szczerek Zimowit, *Tatuaż z tryzubem*, Wołowiec 2015.
- The uses of the middle Ages in modern European states. History, Nationhood and the Search for Origins*, red. R. J. W. Evans, G. P. Marchal, Basingstoke 2011.
- Tomaszewski Jerzy, *Ojczyzna nie tylko Polaków: mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1985.
- Tyszkiewicz Jan, *Uwagi o działalności politycznej St. Zakrzewskiego*, [w:] *Historia–Mentalność–Tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*, red. J. Pisulińska, P. Sierzęga, L. Zaskilniak, Rzeszów 2008, s. 459–470.
- Wendland Anna V., *Stadtgeschichtskulturen. Lemberg und Wilna als multiple Erinnerungsorte*, [w:] red. M. Aust, K. Ruchniewicz, S. Troebst, *Verflochte Erinnerungen. Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert*, *Visuelle Geschichtskultur*, 3, Köln–Weimar–Wien 2009, s. 31–60.
- Wołoszyn Marcin, *Die frühmittelalterlichen orthodoxen Devotionalien in Polen und die Entstehung der ältesten Ostgrenze Polens. Forschungsgeschichte und Forschungsperspektiven*, [w:] *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, t. 2, red. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt,

- M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2012, s. 225–289.
- Wołoszyn Marcin, *Europa środkowa a cywilizacja bizantyńsko-ruska w X–XIII w. – próba interpretacji źródeł archeologicznych*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU”, t. 14, 2006, s. 7–48.
- Wołoszyn Marcin, *Polish-Ruthenian borderland, including Cherven' Towns, in the research of Polish, Ukrainian, Russian, and German archaeologists and historians in 19th–21st centuries = Pogranicze polsko-ruskie, w tym Grody Czerwieńskie w badaniach polskich, ukraińskich, rosyjskich i niemieckich archeologów i historyków w XIX–XXI w.*, [w:] *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th–21st cc. = Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII–XXI w.*, vol. II, red. M. Wołoszyn, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2017, s. 443–534.
- Wołoszyn Marcin, *Wie betreibt man Archäologie in einem Land, in dem es nur um „warmes Wasser aus dem Wasserhahn“ geht? Zur frühgeschichtlichen Archäologie in Polen nach der Wende*, [w:] *Quo Vadis Frühgeschichtliche Archäologie? Studien zu Spätantike und Frühmittelalter 9*, red. J. Drauschke, R. Prien, Hamburg 2020, s. 185–267.
- Wood Ian, *The Modern Origins of the Early Middle Ages*, Oxford 2013.
- Wójcik Artur, *Fantazmat Wielkiej Lechii. Jak pseudonauka załadowała umysłami Polaków*, Oświęcim 2019.
- Wóycicka Zofia, *Pamięć społeczna. Aktualne dyskusje i nurty badawcze*, [w:] *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu*, red. S. Gawlas, P. Żmudzki, Warszawa 2017, s. 102–120.
- Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959. *Atlas ziem Polski*, Warszawa 2008.
- Zernack Klaus, *Ostkolonisation' in universalgeschichtlicher Perspektive*, [w:] *Universalgeschichte und Nationalgeschichten*, red. G. Hübingler et al., Freiburg 1994, s. 105–116.
- Zernack Klaus, *Schwerpunkte und Entwicklungslinien der polnischen Geschichtswissenschaft nach 1945*, *Historische Zeitschrift. Sonderheft 5* (1974), s. 202–323.
- Zowczak Magdalena, *O długim trwaniu Polaków na Podolu. Imponderabilia tożsamości*, [w:] *Podole i Wołyń. Szkice etnograficzne*, red. Ł. Smyrski, M. Zowczak, Warszawa 2003, s. 9–76.
- Żuchowicz Roman, *Wielka Lechia. Źródła i przyszłość popularności teorii pseudonaukowej okiem historyka*, Warszawa 2018.
- Білоцерківський Василь Я., *Історія України*, Київ 2007.
- Лях Роман Д., Темірова Надія Р., *Історія України. З найдавніших часів до XV ст. Підручник для 7-го класу середніх шкіл*, Київ 2000.

Publikacje internetowe

- Drużyna Grodów Czerwieńskich: <https://www.facebook.com/Drużyna-Grodów-Czerwieńskich-296891560354574/> // <http://woje.pl> [dostęp: 20.12.2017].
- Hardy Samuel A., *Quantitative analysis of open-source data on metal detecting for cultural property: Estimation of the scale and intensity of metal detecting and the quantity of metal-detected cultural goods*, *Cogent Social Sciences* 2017, 3: <https://www.cogentia.com/article/10.1080/23311886.2017.1298397> [dostęp: 06.06.2019].
- <http://www.biskupin.pl/wydarzenie/xxv-jubileuszowy-festyn-archeologiczny> [dostęp: 06.06.2019].
- <https://slowianowierstwo.wordpress.com/2014/10/02/grody-czerwieńskie-monumentalne-falszerstwo-historii> [dostęp: 20.12.2017].
- Isakowicz-Zalewski Tadeusz: <http://www.klubinteligencjipolskiej.pl/2015/08/ks-tadeusz-isakowicz-zaleskinie-bedzie-pojednania-bez-prawdy> [dostęp: 20.12.2017].
- Nowak Andrzej, *Początek sporu o Europę wschodnią*, „Gość Niedzielny” 2014, nr 20: <http://gosc.pl/doc/1999421.Początek-sporu-o-Europę-Wschodnia> [dostęp: 20.12.2017].
- Stobiecki Rafał, *Historia narodowa wobec historii imperialnej. Z dziejów polsko-rosyjskich sporów historiograficznych w XIX i XX wieku*, „Czasopismo Naukowe Kultura i Historia”: <https://www.kulturailhistoria.umcs.lublin.pl/archives/3018> [dostęp: 20.12.2017].

STRESZCZENIE

Artykuł prezentuje namysł nad badaniami historii Kresów uwikłanymi w różnie rozumianą, często zideologizowaną politykę historyczną. Rozważania autora koncentrują się na wczesnohistorycznym terenie pogranicznym, jakim są Grody Czerwieńskie, jako przykładzie koegzystencji różnych wspólnot etnicznych i politycznych. Wczesnodziejowe stanowisko archeologiczne zaprezentowane jest w kontekście współczesnych dyskusji nad terenami łączącymi kulturę łańską i prawosławną, będącymi swego rodzaju prefiguracją „kresów“. Prowadzone przez autora analizy dowodzą aktualności badań archeologicznych wobec współczesnych stanowisk badawczych i obiegowych sądów, pokazując niepoddającą się łatwej identyfikacji przestrzeń

pomiędzy Wschodem i Zachodem. Takie spojrzenie na sytuację Grodów Czerwieńskich może pozwolić na krytyczną ocenę etnicznych i narodowych identyfikacji formułowanych przez nowoczesną historiografię, rzutowanych w przeszłość, w poszukiwaniu źródła polityki tożsamościowej. Artykuł zawiera precyzyjną rekonstrukcję debat nad kulturowym położeniem Grodów Czerwieńskich zarówno w polityce historycznej II Rzeczypospolitej, PRL, jak i po 1989 roku.

Słowa kluczowe: Grody Czerwieńskie, pogranicze, kultura łańska, kultura prawosławną, historiografia współczesna, badania archeologiczne, polityka wschodnia

SUMMARY

The article reflects on the research on the history of the Borderlands that is involved in variously understood, often ideologised historical policy. The author focuses on the early historic border area, the Cherven Towns, as an example of the coexistence of various ethnic and political communities. The early historic archaeological site is presented in the context of contemporary discussions on the areas combining Latin and Orthodox cultures, which are a form of prefiguration of the "borderlands". The analyses conducted by the author prove the relevance of archaeological research in relation to contemporary research sites and popularised judgments, showing an area between East

and West that cannot be easily identified. Such a view on the situation of the Cherven Towns may allow for a critical assessment of ethnic and national identifications formulated by modern historiography, projected into the past, in search of the source of identity policy. The article contains a precise reconstruction of the debates on the cultural location of the Cherven Towns, both in the historical policy of the Second Polish Republic, Polish People's Republic and after 1989.

Key words: the Cherven Towns, border area, Latin culture, Orthodox culture, modern historiography, archaeological research, Eastern policy